

Волкова О. Ю. Основные направления постсоветских исследований истории масонства на территории украинских губерний I четверти XIX века

В статье на основе исследований современных историков конца XX – начала XXI века освещается история развития масонских организаций в подросийской Украине I четверти XIX в. Автор делает попытку проанализировать причины восстановления интереса к истории масонства в современной литературе. Исследуются особенности зарождения, функционирования и упадка организаций свободных каменщиков на территории современной Украины I четверти XIX в. Автор пытается установить причины непродолжительного существования масонских организаций и дальнейшее частичное превращение их в декабристские.

Ключевые слова: масонство, тайные организации, свободные каменщики, декабристы, историография, Российская империя, ученые.

Volkova O. Yu. The main directions of the post-soviet studies of the history of freemasonry on the territory of Ukrainian provinces in the I quarter of the XIX century

The article highlights the history of Freemasonic organizations in the Russian Ukraine in the I quarter of the XIX century on the basis of studies of modern historians of the late XX - early XXI century. The author attempts to analyze the reasons for renewed interest in the history of Freemasonry in modern literature. Features of the origin, function and decline Freemasons organizations on the territory of Ukraine in the I quarter of the XIX century. The author tries to determine the causes of short-lived existence of the Masonic organizations and their subsequent partial conversion of the Decembrists.

Keywords: Freemasonry, Secret organizations, Masons, decembrists, historiography, Russian empire, scientists.

УДК 94(477)

Ю. О. Лебедєва

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ ДІАСПОРИ ТА ЇХ ВНЕСОК В ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ

Висвітлено роль української діаспори у дослідженні історії Русь-України на засадах державницького напрямку української історіографії. Проаналізовано державотворчі концепції істориків діаспори та тлумачення ними низки теорій заснування Русь-України як держави українського народу. В статті розглянуто питання походження терміну "Русь" та його трактування видатними вченими діаспори. Автор доводить, що праці видатних українських талановитих українських істориків мають не лише беззаперечну історичну цінність, але й зберігають своє наукове значення як один з результативних підходів до вивчення проблеми зародження й розвитку української традиції державотворення.

Ключові слова: діаспора, державницький напрям, Русь-Україна, концепція, історіографія.

Українська історіографія здійснила досить важкий путь щодо справжнього розкриття ролі і місця Русь-України в становленні та розвитку української історичної науки та її державотворчих процесів. Розкриваючи це питання, не завадить підкреслити його сталу актуальність не тільки для вчених материкової України, а й для науковців у цілому. Передусім це зумовлено тим, що на території давньої України існувала державність у образі Київської Русі. Як наслідок, майже кожен історик вважає за необхідне скористатися даним фактом для аргументації особистих тверджень.

Тому мета даної статті полягає у дослідженні внеску істориків діаспори, а саме яскравих представників державницької школи української історіографії, в розвиток нових українознавчих знань про зародження та розвиток держави Русь-Україна.

Зі встановленням на теренах України тоталітарного комуністичного режиму, значна частина талановитих українських істориків вимушена була мігрувати за кордон. Разом із представниками інших наук вони активно долучилися до створення українських наукових установ у Чехословаччині, Польщі, Австрії, Німеччині тощо. Їхні дослідження в руслі державницького напрямку української історіографії розвивалися в основному в стінах Українського вільного університету (УВУ) та в Українському науковому інституті в Берліні (УНІ-Б). Головним осередком української історичної науки в еміграції став УВУ, заснування якого підготували М.Грушевський, Д.Антонович та інші.

Діяльність українських істориків еміграції міжвоєнних років, їх внесок у розвиток державницького напрямку української історіографії або замовчувалися, або спотворено висвітлювалися в радянській історіографії. Натомість у працях істориків діаспори В.Липинського, Д.Дорошенка, М.Андрусика, М.Чубатого Л.Винара, Н.Полонсько-Василенко та ін. знайшли відображення основні надбання української історіографії, її державницька спрямованість.

Видатний історик М.Грушевський, створюючи нову схему історії України, важливе місце в ній відвів історії давньоруської держави – Київської Русі, яка аналізується та досліджується не лише як країна, а в першу чергу як держава. Ця схема обґрунтовувала самотність, окремішність і безперервність історичного буття українського народу та була покладена в основу його фундаментальної "Історії України-Руси", що підтвердив її перший том, випущений у світ в 1898 р. у Львові. Вивчення Русь-України як держави є дуже важливим для вчених в цілому, тому що дає змогу розкрити місце і ступінь розвитку держави, період

завершеності суспільної структури східного слов'янства IX – початку XII ст. в загальнокультурній еволюції українського народу.

Сьогодні, продовжуючи піднесення України як широковідомої у світі незалежної держави, актуально ще раз повернутися до дослідження того, як утворилася, існувала і прийшла в занепад наша найперша та найбільша східнослов'янська держава.

Схема Грушевського, як зазначав Л.Винар [2, с.632], на основі глибинного аналізу джерел до історії Русі-України, стала національною схемою української історіографії, де стверджувалося, що культура та політичний розвиток ранньої Русі були українськими та автохтонними.

М.Грушевський першим виступив з концепцією, що родоначальником Київської держави була південна група східних слов'ян – предків українського народу, на землях яких вона була створена. Тих племен, із яких сформувався руський (український) народ, передовсім полянами. “Русь – це земля полян, – писав Грушевський, – русини – це поляни передовсім, хоч в ширшому значенні се ім'я обіймало в XI – XII ст. всю Україну, а і все східне слов'янство, зв'язане київськими князями в одну державу, під іменем Русі протиставлялося теж часом іншим політичним організаціям” [3, с.191].

Помітну роль в даних наукових дослідженнях відіграло питання перших державних союзів. Так, талановита представниця державницької школи української історіографії Н.Полонська-Василенко допускала, що “факт об'єднання антів дуже важливий як перша відома нам спроба предків українського народу створити державне об'єднання з організованим військом та участю населення у політичному житті” [8, с.69].

На думку Н.Полонської-Василенко, прикладом існування в середині IX ст. потужного державного об'єднання були енергійна зовнішня політика, численні договори і угоди, прийняття християнства та ін. [8, с.93–94]

Д.Дорошенко теж не сумнівався в тому, що початки української державності пов'язані в першу чергу з Київською державою [5, с.16, 32]. Так, науковець постійно нагадував пильно вглядітися до природи тієї землі, на якій розмістилися родоначальники українців і на якій досі, на тих самих місцях, мешкають їх потомки. Український народ, наголошував автор, – автохтон. Власну землю здобув з початку свого розселення в Східній Європі, дуже мало уступивши території чужим народам, а те, що здобув, – продукт колонізації порожніх просторів, де не треба було когось виганяти [4, с.27].

Також Д.Дорошенко зазначав, що в різноманітті несхожих між собою народів, котрі мандрували українською територією, визначається обличчя слов'ян - прямих праотців українського народу. Загалом, питання розбудови української держави завжди було в епіцентрі наукових уподобань дослідника.

У 1933 р. побачила світ німецькомовна праця Д.Дорошенка “Що таке історія Східної Європи?”, в якій автор приміром написав: “Відокремлення північної Русі від Русі південної, української, і розходження їхніх історичних шляхів повело за собою і певну зміну історико-географічних назв. Для Володимиро-Суздальської, північної Русі, ...назва “Русь” стає лиш ...спомини про колишню приналежність до держави Київської Русі...” [6].

Загалом, Д.Дорошенко належить до кола істориків-норманістів. За його словами, варяги були “ролю зав'язи, ролю цементу, яким скріплено в одне ціле окремі руські племена” й таким чином “звели їх в єдину політичну систему, в одну державу” [5, с.24]. На думку вченого, саме варяги нагородили нову державу йменням - “Русь”. Появу варягів Д.Дорошенко називав ключовим моментом старої української історії, саме з ними пов'язував зміну суспільного устрою, коли “племінні інтереси відступали на другий план, даючи місце інтересам політичним, державним”. Але й поряд з цим, історик не спростовував державницьких потуг слов'янських племен у доварязький період: “Розуміється, не можна заперечити, що деякі, може і всі східнослов'янські племена мали свою державну організацію із своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержались подекуди аж до XII в. Але се була, видно, досить слабка організація, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності до хазарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князів, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стоїть варязька династія Рурика” [5, с.36].

До того ж, Д.Дорошенко надрукував на німецькій мові працю про історичну генецу та вагомість слова Русь, Росія та Україна. Дослідник увів у науковий обіг німецької термінології стару назву Русь та продемонстрував її роль та важливість передусім як назви полян, а згодом сьогоденньої України [12].

Натхненник Д.Дорошенка – В.Липинський також був послідовником норманської теорії походження Київської Русі, що він затвердив в своїх “Листах до братів-хліборобів”. Наведемо для прикладу одну із цитат: “... сама назва й основи Русі були покладені розселенням полукочових добичників войовників, так званих варягів, між різними племенами, що жили між Балтійським і Чорним морями. Центр того розселення врешті означився в Києві, де серед місцевого колоніального хаосу, на руїнах попередніх розложених державних організацій, почалась організація нової охлократичної держави, спертої на силі неосілих, не володіючих землею, а живучих тільки з дані і зі здобичі – князівських дружин. Під охлократичною варязькою владою відбулась уніфікація різних завойованих ними племен. Їм прищеплена була одна державна назва Русі...” [7]

Цій же думці вторив і інший вчений – М.Андрусяк: “Імена перших князів промовляють за варязьке походження династії”, але вже з зауваженням, що “варяги не підбили ні Києва, ні Великого Новгороду й не накиннули слов'янам форм державного ладу”. Поряд з цим, аналізуючи літопис, М.Андрусяк робив спроби обґрунтувати теорію, що “Рюрика та його братів запросили північні слов'яни. Аскольд і Дір стали князями київських полян на основі обосторонньої згоди” [1, с.80].

Учень М.Грушевського – Микола Чубатий також наголошував, що Русь-Україна у др. пол. IX ст. вже була сталим державним утворенням, що обіймала землі на схід і захід від середнього Дніпра, неабиякий

вплив мали географічні умови, а саме кліматично-рослинні зони та водно-комунікаційні артерії. Степ і лісостеп, що простягався від р. Дінця до Карпат, впродовж сотні років був центральним простором українського народу. Саме на цих придніпрових землях у сер. IX ст. була вже сформована Київська Русь [10, с.26]. Зона східноєвропейського степу і лісостепу була придатна для розвитку землеробства і скотарства. “Це територія українського народу та його предків”, – як писав М.Чубатий [10, с.25].

Історик доводив, що початком історичного відліку українського народу була Русь-Україна, як державний організм, створена антськими слов'янами. Довкола Русі-України розпочали об'єднуватися всі інші етнічно споріднені народи. Таким чином, до неї як одноетнічної держави долучалися місцевості з людністю цілком протилежного походження, економічного та духовного життя і нижчої цивілізації: “Найраніше з-поміж трьох східнослов'янських народів почав формуватися народ русинів-українців на просторі степової та лісостепової смуги на північ від Чорного моря, по обох сторонах серед долішнього Дніпра” [9, с.86].

Дослідник намагався довести, що на просторах Русі-України ще до вторгнення татар – назва Русь – несла в собі автохтонне розуміння території та народу сьогоденної України, а північні землі – це аргіорі самобутні колонії Русі-України. Тому М.Чубатий підкреслював, що Русь-Україна була переважаючим елементом і творцем даної держави. Від середини XI ст. юридичне поняття “Руська земля” поволі поширилося на всю територію держави, а поняття “земля” в часи “Руської Правди” було рівноцінне терміну “державна”. Таким чином, історик обґрунтовував, що в ту добу “Русь була етнічним поняттям нинішньої України, а Руська земля – поняттям політичним, держави, створеної Руссю, значить Київської імперії” [9, с.16].

Крім всього переліченого, у публікації “The Meaning of “Russia” and “Ukraine” (“Значення назв “Росія” та “Україна”) дослідник підкреслив, що в етнічній теорії давня Русь була Україною, але ніколи не була Росією [11, р. 358]. М.Чубатий писав, що в дотатарський період термін Русь поширювався на території теперішньої України і на землі Русі, на той час не існувало етнічних російських земель [11, р.360].

Аналізуючи дану концепцію, історик дійшов висновку, що “Русь, Русин – це стара наша назва, під якою наш нарід був могутньою державною нацією, власником могутньої імперії” [10, с.11–12].

Отож, М.Чубатому поталанило реалізувати поглиблене наукове дослідження, створити власну концепцію етногенезу українського народу у контексті розвитку й двох інших східнослов'янських народів. Наукові твори досвідченого історика спиралися на різносторонню історичну та філологічну підготовку. У низці своїх робіт М.Чубатий резонно включився у суперечку з радянськими науковцями, де переконливо доводив невмотивованість переконань радянської історіографії щодо Київської Русі як “колиски трьох братніх народів” з єдиною давньоруською народністю, мовою та культурою. Теорія М.Чубатого опиралася на джерела та досягнення української історіографії, зокрема праці М.Грушевського.

Як бачимо, українські історики, опинившись після поразки української революції в еміграції, гідно розвинули та збагатили історичні знання про велику українську державу Русь-Україну. Їх творчий доробок, всупереч фальсифікаціям і спотворенням, зробленим радянською історіографією, відіграв велику роль у створенні наукової історії України, а саме: доводив історичне право українців на власну державу; узагальнював багатомісячний досвід українського державницького руху; знайомив європейську і світову громадськість із самобутньою історією та культурою українського народу, готуючи ґрунт для моральної підтримки і майбутнього визнання державності України. Тому сподіваємося, що нарешті очевидним буде порівняння основ української державності з державотворчим напрямком Русі-України, яка за своєю національною природою залишилася українською державою.

Джерела та література

1. Андрусак М. Історія України. Княжа доба / Микола Андрусак. – Т. 1. – Прага, 1941. – 176 с.
2. Винар Л. Християнізація України і розвиток писемної культури й освіти в Києві в X і XI століттях / Любомир Винар // Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Русі-України. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 630 – 677.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.: Репринт. вид. / Редкол.: П.Сохань (голова) та ін. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1: До початку XI віка. – 736 с.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х томах / Дмитро Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – Т.1. – 238 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Варшава, 1932. – Т. 1. – 232 с.
6. Дорошенко Д. Що таке історія Східної Європи / Дмитро Дорошенко // Український історик. – 1982 – 1983. – № 3 – 4; № 1. – С. 106 – 118; 1983 – № 2 – 3. – С. 113 – 131. – С. 108 – 109.
7. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Вячеслав Липинський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920 – 1925.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – 3-тє вид. / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
9. Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / Микола Чубатий // Записки НТШ. – Т. 178. – Нью-Йорк; Париж: Організація оборони 4-х свобод України, 1964. – 159 с.
10. Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення) / Микола Чубатий. – Філадельфія, Па: В-во “Америка”, 1971. – 52 с.
11. Chubaty M. The Meaning of “Russia” and “Ukraine” // The Ukrainian Quarterly. – 1945. – Vol. 1. – No. 4. – P. 351 – 364.
12. Doroschenko Dm. Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. – Leipzig: S.Hirzel, 1942. – 304 p.

Лебедева Ю. О. Украинские историки диаспоры и их вклад в историографические исследования Руси-Украины

Освещена роль украинской диаспоры в исследовании истории Руси-Украины в рамках государственного направления украинской историографии. Проанализирована государственная концепция историков диаспоры и толкование ими ряда теорий основания Руси-Украины как государства украинского народа. В статье рассмотрены вопросы происхождения термина “Русь” и

его трактовка выдающимися учеными диаспоры. Автор доказывает, что труды талантливых украинских историков имеют не только историческую ценность, но и сохраняют свое научное значение как один из результативных подходов к изучению проблемы зарождения и развития украинской государственной традиции.

Ключевые слова: диаспора, государственное направление, Русь-Украина, концепция, историография.

Lebedeva Yu. O. Ukrainian historians from the diaspora and their contribution to the historiographic research of Rus-Ukraine.

The role of the Ukrainian diaspora in the study of the history of Rus-Ukraine on the basis of the state guidelines of the Ukrainian historiography is presented. The concepts of the generation of the nation by the historians from the diaspora and their interpretation of a number of theories about the Rus-Ukraine foundation as a state of the Ukrainian nation are analyzed. In this article the origin of the term "Rus" and its interpretation by outstanding diaspora scientists are considered. The author proves that the works of the prominent Ukrainian historians have not only undeniable historical value, but retain their scientific value as one of the effective approaches to the study of the origin and development of the Ukrainian traditions and the generation of the nation.

Keywords: diaspora, Rus-Ukraine, historiography, conception, state, statehood.

УДК 94:930.1:82-92(477)“1920/1950”

О. М. Зеленьак

“МАХНОВЩИНА” В РАДЯНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ 20-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 50-х РОКІВ ХХ ст.

У статті розглядається роль Нестора Махна та його ідей у суспільстві на початку ХХ ст. Аналізується зміна розуміння поняття “махновщина” у радянській публіцистиці та історіографії 20-х – першої половини 50-х років ХХ ст. Розкриваються основні підходи у вивченні радянськими істориками даного періоду ідеології та особливостей діяльності Н. Махна: пробільшовицький та анархістський. Висвітлюються пріоритетні теми для досліджень радянських та емігрантських науковців. На прикладі наукових праць досліджується історіографічна оцінка значення руху, що є глибоко суперечливою і коливається між соціальним бандитизмом і загальнонародним буржуазно-демократичним рухом.

Ключові слова: Нестор Махно, махновщина, махновський рух, анархізм, історіографія.

Нестор Махно – це людина, що одна з перших виступила проти захоплення політичної влади більшовиками, проти диктатури в Україні однієї партії. Саме цим він накликав на себе найбільшу ненависть і переслідування з боку “влада імущих”. Він категорично заперечував керівну роль як партії більшовиків, так і взагалі будь-яких партій у суспільстві. У відозві 1919 року “Чего добиваются повстанцы-махновцы” було сказано: “...Не в замене одной власти другою найдет народ свое избавление от позора рабства и гнета капитала, но лишь в устройстве жизни, при которой вся полнота власти находится у самого трудового народа и ни в какой степени не передается какому бы то ни было органу или политической партии. Освобождение трудящихся есть дело самих трудящихся – этот лозунг означает не только то, что трудящиеся могут освободиться от капиталистического рабства лишь своими усилиями, но также и то, что новая свободная жизнь трудящихся может быть построена самими трудящимися и никем больше...” [1].

Таким запереченням ролі партії він ніби попереджував про той глухий кут, в який потрапить комуністична країна наприкінці ХХ століття. Нестор Махно пропонував суспільству повну свободу і рівність трудящих, говорячи: “...Соединяемся в вольные общины, здраво и дельно обсуждаем наши хозяйственные и общественные дела и сообща решаем их. Если для проведения в жизнь наших общинных дел нам нужны исполнительные органы, мы создаем их, не наделяя их никакой властью, а лишь давая им определенные поручения, которые являются их прямой обязанностью...” [1].

Але влада народу не мала обмежуватись місцевим самоврядуванням. Як писали пізніше Н. Махно та П. Аршинов у своїй “Платформі”, місцеві народні ради, пов’язані між собою в межах міста, області й потім усієї країни, “утворюють міські, обласні та нарешті загальні (федеральні) органи керівництва та управління. Будучи обрані масою й перебуваючи під її постійним контролем і впливом, вони постійно будуть оновлюватися, здійснюючи ідею справжнього самоврядування мас” [2].

За цей лад, в якому, за словами Махна, “вся країна покривається місцевими абсолютно вільними і самостійними соціально-громадськими самоврядуваннями трудівників”, він виступав не лише словесно, але й здійснював його на практиці разом зі своїми товаришами і народними масами [3].

За радянських часів постать Н. І. Махна висвітлювалася занадто упереджено. Зображений кровожерливим убивцею і гнобителем селян, він був злісним ворогом радянської влади. Але, наприклад, більшовик В. Антонов-Овсієнко, який не мав симпатій до махновців, після візиту на Гуляйпільщину визнавав, що їм вдалося створити там один із найбільш культурних і розвинених центрів Південної України, а махновські військові частини виявились одними з найбільш боєздатних в громадянській війні [4].

Ідеологія і особливості діяльності Нестора Махна вивчалася істориками радянський часів. Та чимало аспектів при цьому оцінювалося виключно з позицій пануючого класу та відповідно тогочасній пропаганді.